

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA QIYOSIY METODOLOGIYA ASOSLARI

Gulnoz XALLIYEVA Iskandarovna

filologiya fanlari doktori, professor,
“Jahon adabiyoti” kafedrası mudiri,
“Komparativistika” loyihasi rahbari.

Abstrakt. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lugʻatayn» asari qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasi, jumladan tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, maʼnaviy-gʻoyaviy kabi mezonlar asosida tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: Alisher Navoiy, «Muhokamat ul-lugʻatayn», qiyosiy adabiyotshunoslik, tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, maʼnaviy-gʻoyaviy, mezon, milliy gʻurur

Abstract. In this article, Alisher Navoi's work "Muhokamat ul-lughatayn" is analyzed based on the methodology of comparative literary studies, including historical, epistemological, methodological, logical, spiritual-ideological criteria.

Key words: Alisher Navoi, "Muhokamat ul-lughatayn", comparative literary studies, historical, epistemological, methodological, logical, spiritual-ideological, criterion, national pride.

Qiyosiy adabiyotshunoslik, badiiy asarlarni qiyosan oʻrganish metodologiyasi va tamoyillari boʻyicha Yevropa, Rossiyada juda koʻp darslik va oʻquv qoʻllanmalar yaratilgan. Ular adabiy komparativistika-ning turli xil masalalariga bagʻishlangan. Ammo oʻzbek adabiyotshunosligida qiyoslash metodining yaxlit nazariyasi, metodologiyasi va metodikasi ishlab chiqilmagan. Qiyoslash usulining tahlil, sintez, induksiya, deduksiya va hokazolarga munosabati va oʻzaro aloqasi borasida muayyan toʻxtamga kelinmagan. Nimani, qachon, nima bilan, nima uchun qiyoslasa boʻladi? kabi savollarga oʻzbek adabiyotshunosligining zamonaviy nazariyasi bizga toʻliq va aniq javoblar bermagan.

Ancha yillardan buyon qiyosiy adabiyotshunoslik metodologiyasi bilan shugʻullanish natijasida komparativistik yoʻnalishda yozilgan tadqiqotlarni muayyan mezonlar asosida tahlil va talqin qilish malakasi shakllandi. Jumladan, Alisher Navoiyning ikki til qiyosiga asoslangan «Muhokamat ul-lugʻatayn» asarini ham mazkur mezonlar asosida baholash va qadrlash imkoni tugʻildi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik yoki adabiy komparativistikaning obʻyekti adabiy jarayondir. Badiiy adabiyotni oʻrganish bilan bogʻliq barcha masalalar adabiy komparativistikaning predmetini tashkil etadi. Qiyosiy tadqiqotlar uchun asosiy metod hisoblangan qiyosiy-tarixiy metod [8: 38-46]. adabiy jarayon dinamikasini, vorisiylik va anʼanalar almashinuvini, badiiy qadriyatlarni toʻliq anglashda yordam beradi. Ilmiy adabiyotlarda izohlanishicha, qiyosiy tahlil natijalarini tarixiy, gnoseologik, metodologik, mantiqiy, maʼnaviy-gʻoyaviy kabi mezonlar asosida baholash imkoni mavjud. [5]

Tarixiy mezon – qiyosiy tahlil natijalarining tarix faktlariga qanchalik mos kelishini baholashdir.

Gnoseologik mezon – qiyosiy tahlil natijalarini ularning bilish nazariyasi qonunlari va tamoyillariga mos kelishi nuqtai nazaridan baho berishdir.

Mantiqiy mezon – qiyosiy tahlil natijalarining mantiq qonunlari talablariga mos kelishini baholashdir.

Metodologik mezon – qiyosiy tahlil natijalarining - qaysi metodlarga to‘g‘ri kelishi yoki kelmasligi nuqtai nazaridan baholashdir.

Ma’naviy-g‘oyaviy mezon – bu qiyosiy tahlil natijalarining jamiyat ma’naviyati, g‘oyaviy maqsadlariga qay darajada mos kelishini e’tiborga olib, baho berishdir.

Endi yuqoridagi mezonlar asosida Alisher Navoiyning “Muhokamat ul - lug‘atayn” asaridagi qiyosiy tahlil natijalarini baholashga harakat qilamiz.

Qiyosiy tahlil jarayonida Navoiy turkiy va forsigo‘y shoirlarni izohlar ekan, ularning qaysi zamonda yashab o‘tgani, qanday zafarlarga erishgani, ijodi haqida tarixan to‘g‘ri va aniq dalillarni keltiradi. Masalan, temuriylar davridagi shoirlar haqida shunday yozadi: “...ammo Sulton Sohibqiron Temur Ko‘ragon zamonidan uning o‘rinbosar farzandi Shohrux Sulton zamonining oxirigacha turk tili bilan shoirlar paydo bo‘ldi. Va ul hazratning avlod va nevalaridan ham yaxshi didli sultonlar ko‘rinish berdi: shoirlar Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqumiyy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiydek. Va forsiylarning shoirlari qarshisida kishi paydo bo‘lmadi, bir Mavlono Lutfiydin o‘zgakim, bir necha matla‘lari borkim, ta‘b ahli, so‘zni tushunadigan odamlar qoshida o‘kusa bo‘lur. Ul jumladan biri budurkim,

Bayt:

Ulki xusn etti bahona elni shaydo qilg‘ali,

Ko‘zgudek qildi seni o‘zini paydo qilg‘ali. [1: 2021: 286].

Alisher Navoiy keltirgan– qiyosiy tahlil natijalari juda asosli, ular bilish nazariyasi qonunlari va tamoyillariga, ya’ni **gnoseologik mezonga** to‘la mos keladi. Masalan, **o‘kirmak** so‘zini izohlar ekan, bu so‘z o‘rnini bosuvchi so‘z forsiy tilda yo‘qligini, forsigo‘y shoir buningdek nozik mazmun adosidan mahrumligini alohida ta’kidlaydi. “Yana qattiq, baland ovoz bilan g‘avg‘o, to‘polon bilan yig‘lagaylar, uni o‘kirmak derlar va turkchada ul ma’nida bu boshlanma borkim,

Bayt:

*Ishim tog‘ uzra har yon ko‘zim seli loyqasini surmoqdir, Ayрилиq ko‘rkuvidan har dam
bulut yanglig‘ o‘kirmakdir.*

Yana yig‘lamoqnin o‘kurmak muqobalasida inchkirmak ham bo va ul inchka un, ingichka, chiyilloq tovush bila yig‘lamoqdir va ul turk tilida bu ko‘rinish, tarki bilan ado topibdurkim,

Bayt:

*Charx zulmidaki bo‘g‘zimni qirib yig‘larmen,
Igirur charx (kibi) inchkirib yig‘larmen”. [1: 250-251]*

Navoyidek buyuk daholar aynan **mantiq** qonuniyatlarini yaxshi bilishgan holda ijod qilishgan. Shuning uchun ham shoir turkiy tildagi bir qancha so‘zlarni ma’nolari bilan izohlar ekan, bu tilning boshqa tillardan hech ham kam emasligini mantiqan to‘g‘ri izohlaydi: “Turk so‘zlari va iboralarida bunday nozikliklar ko‘pdirkim, bu kunga deguncha, bugungacha hech kishi buning haqiqatiga mulohaza qilmaganligi yuzasidan bu holatlar yashirin qolibdur. Va shumlikni bilmaydigan turkning sodda ochikfe‘l, yigitlari osonlikni ko‘zlab, yongil yo‘lni tutib forsiy so‘zlar bilan nazm ayturga mashg‘ul bo‘libdurlar. Va haqiqatan ham agar kishi yaxshi mulohaza qilsa va yaxshiroq o‘ylab ko‘rsa, fikrlasa, chun bu tilda, turk tilida kenglik va maydonida muncha ochiqlik topilur, kerakkim, munda turli usulda so‘z aytish, ayta olishlig‘ va chiroyli so‘zlashlik va she‘r

tuzish va hikoya, doston, ertak, afsona aytishligi osonroq bo‘lg‘ay va amalda ham osonrokdir” [1:264]

Qiyoslash metodologiyasida qiyosiy-tarixiy va chog‘ishtirish (yoki qiyosiy-chog‘ishtiruv) metodi eng asosiy metodlardan hisoblanadi. Bu metodlar mohiyatan bir-biriga yaqin, ammo farq qiladi. «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida Navoiy asosan chog‘ishtirish metodidan foydalangan. Chog‘ishtirish metodi – filologik hodisalarni tizimli qiyoslashga asoslangan metod bo‘lib, asosan farqli xususiyatlarni ochib berishga qaratilgan metoddir. Shuning uchun ham tilshunoslikda boshqacha nomi kontrastiv metod deb ataladi. Fanda mazkur metodning nazariy asoslari tilshunos olim I.A.Boduen de Kurtene tomonidan XIX asrda ishlab chiqilgan. Ye.D.Polivanov, L.V.Sherba, S.I.Bernshteyn, A.A.Reformatskiy, Sh.Balli kabi olimlar bu boradagi ilmiy ishlarni davom ettirishgan. [6]

Alisher Navoiy qo‘llagan qiyosiy tahlil natijalari inson maъnaviyatini oshirishda, o‘zligini anglashda muhim rol o‘ynaydi. «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida shoir til sofliги, ona tiliga hurmat kabi bugungi kunda ham dolzarbligicha qolayotgan muhim masalani ko‘ndalang qo‘yadi, “...turk tilining mukammalligi, qamravi, to‘qliligi muncha dalillar bilan sobit bo‘ldi, o‘rniga qo‘yildi”-deb yozadi, “shoir, yozuvchilar qobiliyat va iste’dodlarini o‘z tillari turganda o‘zga el tili bila aytmassliklari, yuzaga chiqarmassliklari va ishga solmassliklari kerak erdi”- deya maslahat beradi. O‘sha davrda o‘z tili turib, o‘zga tilda ijod qilgan shoirlarni “... turk ulusi yozuvchilarining ko‘plari sort tili bila nazm aytgaylar va bilkull, butunlay turk tili bilan nazm aytmag‘aylar, balki ko‘pchiligi ayta olmag‘aylar va aytalar ham sort turk tili bilan nazm aytganday; uslubiyat qoidasiga muvofiq so‘zlovchi turklar, nozik nuqtalarni, yashirin ma’nolarni tushunuvchi turklar qoshida o‘qiy va o‘tkara olmag‘aylar va o‘kusalar, har so‘zlariga yuz ayb topilgay va har bir so‘z tuzishlariga yuz e’tiroz paydo bo‘lg‘ay” -deya izohlaydi. Eng muhimi tilimizning boyliги va maftunkorliги haqida o‘z fikrlarini “.. bas, yetar, kifoyadir bu sabablardan andoq ma’lum bo‘lurkim, chun turk tilida ajoyib, g‘aroyib so‘zlar va ifodalar ko‘pdir” - deb xulosalaydi. [1: 265]

Darhaqiqat agar milliy g‘ururi bor har qanday inson Alisher Navoiydek fikrlasa, millat o‘lmaydi, til yo‘qolmaydi.

Adabiyotlar

1. Алишер Навоий Мухокамат ул-луғатайн. - Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2021. –Б. 286.
2. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение // Изб.тр. – М.: Наука, 1979.
3. Каримов Б. Адабиётшунослик методологияси. – Тошкент: Мухаррир, 2011. – Б.73 – 75.
4. Кокорин А.А. Сравнительный анализ: теория, методология, методика. – М.: МГОУ, 2009.
5. Минералов Ю.И. Сравнительное литературоведение (Компаративистика). Учебник. – М.: Юрайт, 2018.
6. Поливанов Е.Д. Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком. – Ташкент, 1933.
7. Реформатский А.А. О сопоставительном методе // Русский язык в национальной школе. 1962. №5; Методы сопоставительного изучения языков. – М., 1988.
8. Эшонбобоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. - №4. – Б.38–46.